

El joc de pilota: l'esport rei dels valencians

Text de:
Victor Agulló Calatayud, Cap de Documentació i Estudis de la Federació de Pilota Valenciana i
professor de la Universitat de València.
Begoña Castillo Alonso, Secretària Gerent de la Federació de Pilota Valenciana.

Sumari.

I. Història del joc de pilota. **II.** La Federació de Pilota Valenciana. **1.** Formació. **2.** Divulgació. **3.** Competicions **III.** Principals programes de la pilota valenciana. **1.** Plà director de la pilota valenciana. **2.** Programa Pilota a l'Escola. **3.** Escoles de tecnificació i Cespiva (centre d'especialització de pilota valenciana). **IV.** Reflexions finals.

I. Història del joc de pilota.

Nombroses cultures d'arreu del món s'han significat per la pràctica de distintes modalitats de jocs de pilota a mà. La investigació arqueològica i etnogràfica ha revelat que civilitzacions i pobles com els olmeques, els maies, els esquimals, els perses, els egipcis, els japonesos, els grecs i els romans, van practicar jocs de pilota a mà (Scrambler, 2005). Cada un d'aquests pobles va crear estils de joc propis en els seus territoris, adaptats a la seua idiosincràsia i a les seues particulars condicions naturals i culturals. Aquests jocs eren tan sols una diversió i mai van donar lloc a competicions regulars (Le Floc'hmoan, 1965). Tot i que, en la major part dels llocs, aquestes pràctiques lúdiques i culturals s'han perdut en la nit dels temps, encara subsisteixen en algunes regions d'Espanya jocs de pilota a mà. Així, trobem la pilota basca,

El joc de pilota és un dels principals senyals d'identitat i l'esport per excel·lència del poble valencià. Forma part de la nostra identitat col·lectiva, sent una de les tradicions culturals més arrelada al territori amb un caràcter clarament vertebrador.

que gaudeix d'un enorme arrelament en el País Basc, Iparralde, Navarra, la Rioja i altres regions limítrofes, i que es practica fins i tot en altres països del món, on ha estat portada per l'emigració (Toulet, 1979; González Abrisketa, 2005); el *pelotamano*, una modalitat de joc directe que encara avui manté un centenar de jugadors en l'illa canària de Lanzarote (Hernández Auta, 1989), i com no, la pilota valenciana, que es continua practicant en les terres de l'antic Regne de València. (Almela i Vives, 1960; Millo, 1976). Altres regions del món com la Picardia, Valònia, Flandes, Frísia, la Ligúria, el Piemont, la Toscana, Colòmbia, Mèxic i Equador, practiquen jocs de pilota a mà molt semblants al joc de pilota valencià, en concret a la modalitat de llargues.

El joc de pilota és un dels principals senyals d'identitat i l'esport per excel·lència del poble valencià. Forma part de la nostra identitat col·lectiva, sent una de les tradicions culturals més arrelada al territori amb un caràcter clarament vertebrador. Sens dubte, es tracta del més important dels esports populars valencians, molt per sobre de les corregudes de joies, els colomnaires, la vela llatina, el tir i arrossegament, el tir al barrot o el llançament de bola a braç.

Els carrers i trinquets valencians han sigut escenari de milers de partides, com a mínim, des de fa més de 750 anys. Cap altre esport no pot presumir de tindre un arrelament tan fort entre la societat valenciana ni d'haver superat tanta diversitat d'impediments i avatars que mai no han aconseguit fer-lo desaparèixer.

Pel que fa als seus inicis en terres valencianes, tot i que segons alguns historiadors i especialistes de l'àrea el poble àrab coneixia i practicava diversos joc de pilota a mà, d'acord amb els primers escrits la pilota a mà tindria un origen grec i va arribar a terres valencianes de la mà dels cavallers originaris de la Provença, que acompanyaven el rei Jaume I en la conquesta i, per això, les primeres referències del joc de pilota a les comarques valencianes les trobem a les acaballes del segle XIII, en concret, la menció a la Placeta del Jugador de Pilota a Alcoi, poc temps després de l'atac d'Al-Azraq a la vila, l'any 1276 (Conca Pavia i altres, 2003; Tormo Colomina i altres, 2006).

A l'antic Regne de València sabem que era practicat tant per nobles com pel poble pla, cosa que el féu arrelar doblement en la societat. La seua pràctica va adquirir tanta notorietat que, abans de finalitzar el segle XIV, es van produir nombroses prohibicions a localitats com ara Alcoi, Elx, Castelló, Bocairent o Gandia, entre moltes altres.

Així, a tall d'exemple, el 14 de juny de 1391 els jurats de la ciutat de València manaven publicar una severa crida en què prohibien el joc de pilota arruladissa dins els murs de la ciutat als majors de 10 anys, per causa de les blasfèmies i les injúries de paraula i de fet que hi sofrien «les gents anants e stants». La pena per als contraventors era de vint morabatins d'or. El bàndol va tindre una forta contestació, una de les més importants que ha tingut la ciutat en la seua història, i davant el caire que van adoptar els esdeveniments, el Consell de la ciutat es va veure forçat a retractar-se de la mesura tot i recordant les «viltats e mals» que provocava el joc prohibit i les blasfèmies i els enuigs que sofrien els vianants per causa que «era vengut en tant, que molts ne fahien offici, e tots carrers e tots dies e hores los eren bons a tal joch».

Al segle XV continuaren les interdiccions, sempre fortament contestades, i que mai no arribaren a afectar la popularitat del joc, ans al contrari. De fet, el valencià més universal, l'humanista Joan Lluís Vives, es va dedicar a estudiar els costums del poble, i féu especial incidència en la pilota valenciana, de la qual va parlar elogiosament i que va comparar amb les modalitats que es jugaven a París. Al segle XVI, moltes famílies nobles practicàvem el joc de pilota i, fins i tot, algunes van decidir bastir recintes particulars propis, dels quals s'enorgullien. Els trinquets del Miracle, Centelles, En Ciurana, mossén Olcina, Mascó i mossén Sanç, en són un exemple. Tots ells pertanyien a cognoms il·lustres del cap i casal. Per la seua banda, el «poble pla» havia d'acudir a algun trinet popular com el del Trabuquet, probablement conegut abans pel nom de trinet del Bordell dels Negres, el de Na Segarra, també denominat trinet de la Morera, o el de Faigs.

Aquests edificis es van convertir des de finals del segle XIV i fins a principis del XVII en les catedrals d'un esport únic, excepcional i en el qual la mestria del jugador havia de combinar-se amb l'abrivament i l'empenta del seu cos. Però, la pilota no sols es jugava en els trinquets de les famílies il·lustres com hem palesat. La pilota era també patrimoni de llauradors i jornalers, de jóvens i artesans, de comerciants i obrers, i va tindre als carrers i en les places de cada poble el seu lloc de trobada i esbarjo. Els múltiples problemes socials i econòmics que va patir l'antic Regne de València des de principis del segle XVII: expulsió dels moriscs, crisi econòmica, guerra de Successió, pèrdua dels Furs, decadència de l'hegemonia política

espanyola a Europa, assot barbaresc sobre les viles costaneres i molts altres, van ocasionar greus problemes per al conjunt de la societat valenciana i per a la classe dirigent, la noblesa.

Va ser llavors quan la pilota va canviar de mans i van ser els jóvens dels pobles els qui es van encarregar de sostenir-la viva. Això va suposar també un canvi d'escenari. Ara serà el carrer essencialment qui alberge l'esport valencià més ancestral, i recaurà sobre els més pobres i necessitats la tasca de mantindre viva la flama sagrada. Els segles XVIII i XIX van ser molt durs, però la pilota valenciana va aconseguir sobreviure a tots els avatars, i des de 1868 amb la inauguració del trinquet de Pelai, d'una manera lenta però contínua, el joc de pilota va saber recuperar gran part del terreny perdut. Cal igualment destacar dues memorables partides que es van disputar al segle XIX; la de Benifaió d'Espioca, el 18 de desembre de l'any 1849, on es van donar cita més de 4.000 persones durant tres dies, d'una banda; i, de l'altra, la que va tenir lloc a Ondara (Marina Alta) el 26 de novembre de 1880, i que va enfrontar els millors jugadors de la Marina i la Safor, i on es travessaren més de seixanta mil reals.

Tot plegat, les tres darreres dècades del XIX i les dues primeres del segle XX van suposar un moment de glòria. Es van construir desenes de trinquets en els pobles i es van continuar jugant milers de partides. En eixe context es va prodigar el mític «Nel de Murla» considerat com un dels cinc grans de l'escala i corda, junt amb Xiquet de Quart, Juliet d'Alginet, el Rovellet i el Genovés.

En aquest escenari, resulta paradigmàtic que la ciutat de València comptara amb moltes més instal·lacions dedicades al joc de pilota que en l'actualitat. Després va esclatar la Guerra Civil, que va causar danys enormes en el joc de pilota. A partir de 1939, després de la finalització del conflicte bèl·lic, la imposició per decret llei del castellà (no oblidem que el valencià, ha sigut sempre la llengua d'aquest esport), els canvis socials i econòmics, l'èxode rural, la desídia de les autoritats, així com les transformacions urbanístiques de les ciutats i dels pobles, o els nous canvis socials van contribuir a que aquest joc patira una situació summament crítica. Cal no oblidar que el període franquista va constituir –en alguns casos– un obstacle per a la pervivència del joc de pilota, en observar amb desdeny una pràctica de fort arrel popular, en la qual s'utilitzava la llengua valenciana, i, a més, en no considerar els trinquets un lloc recomanable, per ser un espai en què es travessaven diners i s'escoltaven blasfèmies.

Amb els inicis del *desarrollismo*, les classes més acomodades van donar l'esquena al joc de pilota a mà, en considerar-lo propi de gent de classe social baixa. Altres causes que van contribuir a la pèrdua d'importància de la pilota valenciana van ser el trànsit rodat, les noves construccions amb finestres de vidre, l'enllumenat i els ornaments als carrers, la televisió i la introducció d'esports aliens, i la manca d'ajudes i de protecció oficial (García i Frasset, 1991).

Tanmateix des de 1974 però, més especialment, amb l'arribada de la democràcia, determinats elements conviden a l'optimisme. Des d'eixe moment, molts ajuntaments valencians opten per recuperar la pràctica de la pilota valenciana com un dels seus senyals d'identitat més preats. A més a més, cal emfasitzar la irrupció de la figura del pilotaire Francesc Cabanes Pastor «el Genovés», que és considerat el millor pilotari de la història, capaç d'alçar passions en els trinquets, i que va permetre que nombrosos aficionats tornaren a posar els seus ulls en la pilota de vaqueta. En eixe context, d'una manera lenta però sostinguda, els mitjans de comunicació començaren a prestar una creixent atenció al joc de pilota. Van sobreeixir les figures d'incombustibles periodistes com Llorenç Millo, Miguel Ángel López Egea, Josep Lluís Bausset, Paco Durà o Alberto Soldado. A més a més, és significativa l'aposta decidida que va fer en aquell moment la televisió pública valenciana a favor de l'esport valencià per antonomàsia. D'altra banda, i de manera paral·lela, la Federació de Pilota es deslliga de l'espanyola i s'hi articulen noves competicions i, a poc a poc, hi entraran patrocinadors i els contactes internacionals s'eixamplaran per nombroses regions d'Europa i d'Amèrica Llatina, on es practiquen modalitats de pilota a mà semblants. Igualment es reprenen els contactes i desafiaments amb l'àmbit de la pilota basca.

Altres notícies que han marcat l'actualitat de la pilota als darrers temps estan relacionades amb la desaparició o creació de nous trinquets. La notícia més dolorosa va ser l'enderrocament de l'històric trinquet *El Zurdo* de Gandia en 2005, si bé s'han construït noves pistes a Montcada (trinquet de la Ciutat de la Pilota de la Generalitat Valenciana), Alzira, Castelló de la Plana, Xàbia, Dènia, Otos, Oliva, Rafelbunyol, Bicorp, Algímia d'Alfara o Piles, entre d'altres. A més a més, també s'han bastit nous carrers a Calp, Godella, Gavarda, Faura, Alcublas o Tibi, mentre altres trinquets (Genovés, Onda, Borriana, Vila-real, Planes, Cas-

Des de 1974 però, més especialment, amb l'arribada de la democràcia, determinats elements conviden a l'optimisme. Des d'eixe moment, molts ajuntaments valencians opten per recuperar la pràctica de la pilota valenciana com un dels seus senyals d'identitat més preats. A més a més, cal emfasitzar la irrupció de la figura del pilotaire Francesc Cabanes Pastor «el Genovés», que és considerat el millor pilotari de la història, capaç d'alçar passions en els trinquets, i que va permetre que nombrosos aficionats tornaren a posar els seus ulls en la pilota de vaqueta.

telló de Rugat, Massalfassar) i carrers o frontons (Quatretonda, Massamagrell, Albalat dels Sorells, Meliana, Foios, El Puig) han estat rehabilitats. La manca d'instal·lacions o el seu correcte manteniment continua sent un dels principals problemes estructurals de la pilota valenciana, de què el Consell no és indiferent.

II. La Federació de Pilota Valenciana.

La Federació de Pilota Valenciana (FPV) queda definida als seus estatuts, com una associació privada sense ànim de lucre amb personalitat jurídica i amb capacitat d'obrar, la fi prioritària de la qual és la promoció, tutela, organització i control de les modalitats i especialitats esportives que té adscrites, dins del territori valencià.

La realitat present de la pilota valenciana s'explica a partir de la comprensió de la intrahistòria del seu actor principal. La Federació de Pilota Valenciana (FPV) queda definida als seus estatuts, com una associació privada sense ànim de lucre amb personalitat jurídica i amb capacitat d'obrar, la fi prioritària de la qual és la promoció, tutela, organització i control de les modalitats i especialitats esportives que té adscrites, dins del territori valencià. Va començar el seu funcionament un 30 d'abril de 1985, sent la primera federació esportiva en inscriure's al registre de la Generalitat, comptant amb l'aixopluc de l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana. Les modalitats sobre les quals té competència hui en dia són (de les 17 modalitats que han arribat a existir), pel que fa al joc directe: Escala i Corda, Galotxa, Galotxetes (*Pilota Grossa* i *Rebotet*), Joc Internacional, Llargues, Perxa i Raspall, així com les modalitats de joc indirecte: Frontó Valencià, Frontó amb Frares i *One Wall*.

Des del seu naixement cinc presidents han portat les regnes de la entitat: Víctor Iñúrrria (1985-1995), Joan Pasqual Llobell (1995-1999), Pedro Paredes (1999-2002), Ramón Sedeño (2002-2010) i José Daniel Sanjuán (2011-actualitat). La FPV s'ha destacat per la creació de nombroses escoles destinades a la població més jove, així com per l'organització d'un elevat nombre de campionats. Cal recordar que, en els seus inicis, la FPV va fer un ingent esforç per tal d'exigir a tots els clubs la presència dels seus pilotaris menuts en les competicions de les categories inferiors. D'altra banda, és important destacar igualment la posada en marxa d'iniciatives que han permés la introducció de la pilota valenciana en el medi escolar.

Així, la Generalitat Valenciana mitjançant l'Orde de 2 de març de 2000 de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, va

establir una sèrie de decisions amb l'objectiu d'introduir, promocionar i facilitar que el joc de pilota pogués ser una realitat en els centres educatius valencians de nova planta, amb la construcció d'unes instal·lacions específiques (mòduls de frontó, trinquet i galotxeta) dins la zona docent de gimnàs poliesportiu, una iniciativa que va ser promoguda pel conseller Manuel Tarancón Fandos. Tanmateix, la Generalitat Valenciana sempre ha recolzat decididament la pilota valenciana, amb independència del signe polític de qui l'ha governada.

Pel que fa a les iniciatives més reeixides dels últims anys, cal destacar el fort suport als clubs i a les competicions amateurs així com l'impuls als nous comitès de treball de les principals modalitats: escala i corda, raspall, ratlles, galotxa i frontó. Cal subratllar molt positivament que, en la darrera dècada, s'ha duplicat el nombre de clubs que han passat de 126 clubs a finals de l'any 2000, als 251 de l'actualitat.

Quant als més joves, des de fa més de tres dècades es disputen els Jocs Esportius de la Comunitat Valenciana, on directament competeixen el alumnes de les escoles de pilota dels clubs i municipis, on els més menuts s'inicien a demostrar els seus primer coneixements en les modalitats que practiquen. El darrer lustre hi han participat 7.500 xiquets i xiquetes, sent digne de destacar la tasca de les escoles de la Marina Alta, en especial les d'Orba i Murla. En 2013, més de 800 equips escolars han pres part en la competició que es disputa al llarg de tot l'any.

Un altre aspecte destacable va ser la creació, el 2007, d'una nova pàgina web que s'ha erigit -junt amb les respectives aplicacions de *facebook* i *twitter*- en un important focus de trobada, referència i intercanvi informatiu. Des de 2011, ha rebut un total de 2.256.958 visites amb una mitjana d'unes 3.000 diàries. Per àmbit geogràfic, sorprèn l'ampla difusió de la pàgina web federativa en països com ara: Bèlgica, Països Baixos, Regne Unit, Estats Units d'Amèrica, Alemanya, França, Itàlia o Colòmbia.

Així mateix, també el 2007, la FPV es converteix en la primera federació esportiva valenciana en aconseguir la certificació de qualitat en la gestió i l'organització de campionats. També s'inicia la Copa Generalitat Valenciana, que reuneix en una mateixa competició els equips campions de totes les modalitats, que s'enfronten en la modalitat de galotxa.

Cal subratllar molt positivament que, en la darrera dècada, s'ha duplicat el nombre de clubs que han passat de 126 clubs a finals de l'any 2000, als 251 de l'actualitat.

Durant el 2009, la Federació de Pilota Valenciana va fer el seu 25 aniversari, fita que va celebrar amb el lliurament dels premis commemoratius a les persones, entitats, clubs i escoles que més s'havien destacat en la seua tasca de promoció. Al mateix temps, es va establir el premi «Manuel Tarancón», en honor al conseller d'Educació i Cultura i el treball que va realitzar en pro de la pilota valenciana, i que en 2013, ha recaigut en el conseller de Governació i Justícia, l'honorable Serafín Castellano Gómez.

Des de finals d'agost de 2010, la Federació de Pilota Valenciana passa a estar tutelada per la Conselleria de Governació i Justícia, amb la intenció de la Generalitat Valenciana de donar-li un tracte de major rellevància, com a patrimoni i senyal d'identitat propi del poble valencià.

A continuació exposem les principals actuacions de la FPV d'acord amb tres grans àmbits d'actuació: formació, divulgació i competicions.

1. Formació

La FPV gestiona les Escoles de Tecnificació, conjuntament amb la Conselleria de Governació i Justícia, que acullen els millors alumnes de les escoles de pilota valenciana procedents dels clubs, per tal de puguen continuar la seua formació com a esportistes amb l'anhel de donar el salt al professionalisme. En l'actualitat funcionen 8 seus de Tecnificació distribuïdes entre tota la geografia valenciana: Vila-real, Alcàsser, Montcada, la Llosa de Ranes, Bellreguard, Orba, Murla i Petrer. Aquestes agafen el testimoni de les primeres, que iniciaren les seues classes a mitjans dels anys 80 a l'Elia, Massamagrell, Alcàsser o Pelai, i d'on han eixit gran part dels jugadors professionals actuals d'escala i corda.

De manera paral·lela a les seues classes pràctiques, aquests alumnes participen en lligues de tecnificació i concentracions que s'organitzen per a cadets, juvenils i categoria de promoció. Els esportistes que obtenen millors resultats, adquireixen la categoria d'esportista d'elit que atorga la Generalitat Valenciana. Cal destacar que en l'actualitat vora 85 pilotaires tenen aquesta condició.

La FPV també organitza, des de l'any 2008, el curs d'Entrenador Nacional de Pilota Valenciana, titulació homologada per la Generalitat Valenciana. Així mateix, el projecte «Pilota a l'Escola», recolzat per la Generalitat Valenciana des de 2005, està destinat a tots

els centres públics i privats de la Comunitat Valenciana i pretén que els mestres d'educació física s'impliquen en l'ensenyament de la pilota valenciana. Des de l'any 2006 han participat en aquest projecte més de 35.000 alumnes de primària. Alguns destacats jugadors professionals de raspall i escala i corda han trobat ací una via laboral on reorientar i aplicar els seus coneixements.

2. Divulgació

A continuació farem un xicotet recorregut contextualitzat de la presència de la pilota per diferents èpoques i disciplines com ara la literatura, pintura, escultura, música, cinema i teatre.

Diferents escriptors i personatges il·lustres han deixat constància en les seues obres de la pràctica del joc de pilota, bé de forma central o com a reflex marginal de l'acció descrita. Els exemples més reiterats d'escriptors i humanistes dels segles passats que han fet referència al joc de pilota són Arnau de Vilanova, Lluís Vives o Sant Vicent Ferrer. També la narrativa més actual ha integrat la pilota, els espais de joc o els pilotaires en les seues trames. Es poden destacar algunes obres de Gabriel Miró, Azorín, Bernat Capó, Joan Olivares o Enric Valor.

D'altra banda, algunes de les obres de referència de la pilota valenciana més ressenyables, sense ànim de ser exhaustius, serien les següents: *El juego de pelota en Valencia* (1960) de Francesc Almela i Vives; *El trinquet* (1976) de Llorenç Millo; *Vocabulari del joc de pilota* (1991) de Gabriel Garcia i Frasquet i Frederic Llopis Bauset; *El Genovés* (1994) de Toni Mollà Orts; *El joc de pilota: historia de un deporte valenciano* (1998) coordinat i dirigit per Alberto Soldado; *La pilota valenciana: unitat didàctica* (2003), de Manolo Conca Pavia, Gabriel Garcia i Frasquet, Toni Gimeno Salom, Frederic Llopis Bauset, Jordi Naya Nogueroles i Vicent Pérez Bernabeu; *La revolució va de bo!: la modernització de la pilota valenciana* (2009), de Paco Cerdà i Purificació Mascarell i *Pilota valenciana: propostes didàctiques per ensenyar i aprendre el nostre joc* (2011), de Daniel Martos i Guillem Torrent.

Així mateix, la pilota ha tingut el seu reflex a través d'obres artístiques, pictòriques o escultòriques. L'exemple paradigmàtic i més reproduït seria sens dubte el quadre *El joc de pilota* de Josep Bru de 1891. Igualment destaquen amb escreix les escultures de Manolo Boix, en especial la col·lecció *El Punt dins del moviment*, així com algunes obres de Pinazo. A més a més, al poble de Genovés

trobem la «Ruta de la Pilota» on podem albirar monuments de Boix, Chàfer, Pinazo o Escobar i, com no, el Museu de la Pilota, únic en el seu gènere al territori valencià. Altres exemples que poden ser destacats són les obres de Ferran Capilla, Jeroni, Usabal (al museu Sant Pius V), Jere, o la reproducció d'un gravat d'Enric Bofí que representa una partida de 1850 a Xeraco, que es pot contemplar al propi trinquet de la localitat.

Igualment assenyalar que el joc de pilota ha tingut el seu reflex en la música. Per exemple, la cançó *Juga al trinquet* del grup Bajoqueta Rock (2001) o cançons de cantautors com Pep Gimeno, el Botifarra, amb *Cançons al dau* (2012), el tio Fredo, Sergi Contrí o Vicent Savall en el seu àlbum *Sentiments...* (1996). Pel que fa als pasdobles, tenim exemples com el del compositor de Massamagrell Ricardo Jesús, a Paco Cabanes Pastor «el Genovés» i l'Himne a la Pilota, o bé el cas del mestre José María García, que va compondre el dedicat a «Álvaro».

Pel que fa a la televisió i el cinema, algunes sèries com «l'Alqueria Blanca» han tingut com a protagonista un pilotaire, i la pràctica del joc sempre ha estat un element present en la trama argumental. En els anys 80 la sèrie «Benifotrem», dirigida pel llutxentí Toni Canet, també va oferir un important reconeixement a la pilota. En el camp teatral destaca amb escreix l'obra «Va de bo!» de la companyia alcoiana La Dependent. Al remat, constitueixen testimonis contemporanis de la percepció dels autors que han creat aquestes obres al voltant del joc de pilota.

La divulgació de la pilota és un àmbit de màxima prioritat per a la FPV. Així, hi ha un ampli ventall d'iniciatives, podent destacar la preparació de tallers per a xiquets o el fet d'acudir a centres educatius per a promoure la introducció del nostre esport dins del pla d'estudis d'educació física de cada centre. També s'organitzen exposicions, taules redones, xarrades o es facilita el material necessari a diverses associacions per a activitats com ara exposicions fotogràfiques, d'elements del joc com guants, pilotes o didals. Un altre capítol destacat és la realització de partides d'exhibició, especialment durant l'estiu o l'edició de llibres especialitzats dirigits al gran públic.

Paral·lelament a l'activitat federativa és destacable que l'any 2003 es va inaugurar a la Universitat Politècnica de València el seu trinquet, on s'han entrenat habitualment les escoles de tecnificació de la FPV. Seguint amb el món universitari, la Uni-

versitat Catòlica de València va organitzar el 2007 el II Congrés Mundial de Pilota a mà que va reunir els grans especialistes de la matèria. Per la seua banda, la Universitat de València també organitza nombrosos campionats dirigits al seu públic, patrocina la lliga professional de la modalitat d'escala i corda, compta amb 10 pilotaris d'alt nivell i disposa d'una escola d'iniciació. A diferència del que ocorria en temps no molt llunyans, ara bona part dels pilotaires actuals compten amb estudis universitaris, molt per sobre, fins i tot, dels esportistes d'altres especialitats.

D'altra banda també cal assenyalar la celebració del dia de la Pilota Valenciana, en el qual es premia les escoles i persones que més s'han significat per la promoció d'aquest esport i se'n reivindica una major presència pública. Es tracta d'una jornada on es commemora la derogació de la prohibició de jugar a pilota en la ciutat de València, mitjançant un bàndol amb data del 14 de juny de 1991, signat per l'alcaldeessa d'aquell moment, Na Clementina Ródenas. És un dia de promoció del nostre esport, on tots els col·lectius i modalitats estan representants, mostrant-se a la societat valenciana.

3. Competicions

La FPV basa la seua activitat principal en l'àmbit de la reglamentació i tutela de les competicions, tant les d'abast amateur com professional. Com a fet important en aquest terreny cal dir que, en l'assemblea extraordinària de 2012, es van aprovar les modificacions dels reglaments de les diferents modalitats i competicions així com el règim disciplinari sancionador, unificat per a totes les modalitats, i que va quedar així degudament reflectit al document marc del Pla Director de la Pilota Valenciana.

Si ens endinsem en les xifres, per campionats, a data de 2013, observem el següent: el campionat de clubs de Galotxa suma 388 equips; per 230 en Raspall; 82 en Llargues, Palma i Perxa; 179 equips en Frontó; i en Escala i corda, 147. A més a més, cal destacar que en 2012 hi ha vora un centenar d'escoles municipals públiques de pilota valenciana. Pel que fa a les llicències, se'n comptabilitzen 1.321 amateurs, 1.600 escolars, 151 tècnics, 60 jugadors professionals (entre escala i corda i raspall), 18 marxadors i 4 feridors.

Quant a les competicions, les més destacades continuen sent el XXXVIII Campionat El Corte Inglés de Galotxa, el XXVII Interpobles de Galotxa, el XXX Autòmic de Raspall, la XXIX Lliga a Llargues de la Diputació d'Alacant i el XXVII Campionat Autòmic de Frontó. Al remat, més de 6.000 partides de pilota valen-

Si ens endinsem en les xifres, per campionats, a data de 2013, observem el següent: el campionat de clubs de Galotxa suma 388 equips; per 230 en Raspall; 82 en Llargues, Palma i Perxa; 179 equips en Frontó i en Escala i corda, 147. A més a més, cal destacar que en 2012 hi ha vora un centenar d'escoles municipals públiques de pilota valenciana. Pel que fa a les llicències, se'n comptabilitzen 1.321 amateurs, 1.600 escolars, 151 tècnics, 60 jugadors professionals (entre escala i corda i raspall), 18 marxadors i 4 feridors.

En l'esfera amateur cal destacar els últims anys les localitats de Massalfassar, Tibi, Quart de Poblet, El Puig, Vila-real, Almenara, Godelleta, Meliana, Bicorp, Beniparell, Xeraco, el Campello, Tibi o Sella, entre d'altres, pels seus resultats i el treball amb la pedrera.

ciana tenen lloc anualment en terres valencianes. Per modalitats, i seguint amb el món dels clubs, les competicions oficials es distribueixen durant 2013 de la següent manera: Galotxa (5), Raspall (3), Escala i Corda (2), Frontó (3), i Joc a ratlles (3).

A l'àmbit professional de l'escala i corda, la FPV tutela la Lliga professional Circuit Bancaixa on participen anualment entre 8 i 10 tríos o parelles, mentre al Campionat Individual Trofeu President de la Generalitat Valenciana competeixen al voltant de 10-15 jugadors. Recentment s'ha oficialitzat la Copa Diputació de València, i el Màster Generalitat Valenciana d'Escala i Corda.

D'altra banda, pel que fa al Raspall professional es desenvolupa una lliga anomenada Trofeu Diputació de València, on entren en escena entre 6 i 8 tríos o parelles, mentre al Campionat Individual Trofeu President de la Generalitat Valenciana competeixen entre 8 i 12 jugadors. En 2013, s'ha oficialitzat el Màster Generalitat de Raspall. Alguns dels jugadors professionals més destacats serien a l'escala i corda: Álvaro (Faura), Genovés II (Genovés), Soro III (Massamagrell), Miguel (Petrer), Dani (Benavites), Fèlix (Dénia), Tato (Altea), Javi (Massalfassar), Puchol II (Vinalesa), Santi (Finestrat) o Fageca (València), mentre al raspall podem citar a Waldo (Oliva), Coeter II (Simat de la Valldigna), Punxa (Piles), Ricard (Castelló de la Ribera), Moltó (Barxeta), Moro (Alcàntera de Xúquer), Josep (Xeraco), Alberto (Aiolo de Rugat), Armando (Bicorp) i Sidhameh (la Llosa de Ranes).

Pel que fa a la pràctica femenina, a nivell oficial, la presència de les dones queda ben palesa des del I Campionat Autòmic de Raspall disputat l'any 2007 a Benidorm, podent destacar-se als següents clubs: Borbotó, Beniparell, Tavernes Blanques, Meliana, Bicorp i l'Alqueria d'Asnar. En l'última edició han participat 31 equips que representen 11 clubs. Les jugadores també han participat en dues edicions que s'han disputat darrerament del Campionat Autòmic de *One-Wall*. Per tant, s'han consolidat quatre competicions femenines, 3 de raspall i 1 de frontó internacional. Ana Belén Giner de Borbotó i Sara Gil de Godelleta són les dues jugadores més destacades.

En l'esfera amateur cal destacar els últims anys les localitats de Massalfassar, Tibi, Quart de Poblet, El Puig, Vila-real, Almenara, Godelleta, Meliana, Bicorp, Beniparell, Xeraco, el Campello, Tibi o Sella, entre d'altres, pels seus resultats i el treball amb la pedrera.

En l'àmbit de les competicions internacionals, els encontres es produeixen des de l'any 1993. Des d'eixe moment la FPV forma part de la Confédération Internationale des Jeux de Balle (C.I.J.B.), i en cada cita esportiva, la Selecció Valenciana sempre ha ocupat els llocs capdavanters juntament amb Bèlgica i Holanda (vegeu Taula 1).

Taula 1. Palmarés de la Selecció Valenciana

Any	Campionat	Medaller	Seu
1993	Trofeu Cinc Nacions	Campions	València (Espanya)
1994	I Campionat Europa	Subcampions	Maubege (França)
1995	II Campionat Europa	No van participar	(Itàlia)
1996	I Campionat del Món	Campions	València (Espanya)
1997	III Campionat Europa	-	(Països Baixos)
1998	II Campionat del Món	Campions	(França)
1999	IV Campionat Europa	Campions	(Itàlia)
2000	III Campionat del Món	Campions	Benidorm, València, Tavernes de Valldigna, Almassora (Espanya)
2001	IV Campionat Europa	Llargues: Subcampions Internacional: Campió Frontó: Campions	Franeker (Països Baixos)
2002	IV Campionat del Món	Llargues: Campions Internacional: Campions Frontó: Campions Manito: Argentina	Paraná (Argentina)
2003	V Campionat Europa	Llargues: Subcampions Internacional: Campions One Wall: Campions	Maubeuge, Valenciennes, Saint Amand de les Eaux (França)
2004	V Campionat del Món	Llargues: Campions Internacional: Subcampions One Wall: - Pallapugno: -	Alba, Santo Estefano Belbo, Imperia (Itàlia)
2007	VI Campionat Europa	Llargues: Subcampions Internacional: Campions One Wall:	Nivelles (Bèlgica)
2008	VI Campionat del Món	Llargues: Plata Internacional: Bronze Pilota equatoriana: Bronze	Ibarra, Otavalo (Equador)
2010	VII Campionat Europa	Llargues: Plata Internacional: Or One Wall: Plata Galotxa: Or Femení. One Wall: Plata	València, Calp, Xilxes, Montcada, Massamagrell (Espanya)
2012	VII Campionat del Món	Llargues: Bronze Internacional: One Wall: - Pilota Frisona:- Femení. One Wall: Bronze Pilota Frisona: Plata	Franeker (Holanda)

Entre els jugadors valencians que més s'han significat amb la selecció al llarg dels anys trobem els següents: Tónico (Murla), Martines (el Campello), Jan (Murla), Malia (la Vall de Laguar), Grau (València), Sarasol II (Genovés), Pigat II (Genovés) –actual seleccionador absolut–, Santi (Finestrat), Álvaro (Faura), David (Petrer) i com no, el mític Paco el Genovés I. Sens dubte, el major èxit de la selecció va vindre amb la celebració d'«Europilota 2010», considerat de manera unànime com el millor campionat de la història, tant pel que fa al nivell de joc com per la seua organització. Com a reconeixement, la Generalitat Valenciana, va concedir-li el premi «9 d'Octubre» de 2010, i l'Ajuntament de València va entregar el premi al mèrit esportiu 2011 a la millor organització d'esdeveniment esportiu a la FPV.

Un pas endavant en la internacionalització de la pilota valenciana, i en el seu anhel d'aconseguir el reconeixement olímpic, ha estat la formació d'una nova associació internacional de pilota en 2012, la «World Wall Ball Association» (WWBA), que engloba les associacions internacionals de pilota més importants.

Altra mesura important que vorà els seus fruits a mitjà termini és la decisió unànime dels membres de la C.I.J.B. de posar en funcionament el Campionat Europeu per a joves menors de 21 anys, tant en dones com en homes, que ha celebrat en juny de 2013 la seua primera edició en Bèlgica, amb excel·lents resultats.

III. Principals Programes de la Pilota Valenciana.

En l'actualitat, el Joc de Pilota està passant per un moment de creixent implantació, percepció social positiva i coneixement per part de la societat valenciana, tot i que el món de la pilota no és aliè al context de crisi global en el qual ens trobem, i que també afecta l'esport en general. No obstant això, el joc de pilota encara ha de fer front a nombrosos estereotips i falses etiquetes, que provenen del desconeixement. A més a més, s'hi dona la permanència de determinades deficiències estructurals que caldrà superar per a garantir el futur i la dignificació del nostre esport, com ara el mal estat dels recintes,

les dificultats d'accessibilitat i la falta de comoditat de moltes de les instal·lacions que acullen partides de pilota.

1. Pla Director de la Pilota Valenciana

En este context era necessari un nou impuls a favor de la pilota, motiu pel qual va nàixer la idea del Pla Director de Pilota Valenciana 2012-2016 en la Conselleria de Governació i Justícia, per a potenciar este sector i contrarestar-ne les debilitats.

Este Pla s'ha elaborat de forma consensuada des de la Conselleria de Governació i Justícia, amb la col·laboració de la Federació de Pilota Valenciana i els seus estaments, per a tractar de dotar la pilota valenciana d'una estructura sòlida, i per a regularitzar i protegir l'actuació dels professionals i sectors implicats, conciliant els interessos de tots els estaments que en formen part. D'una banda, el pla d'ordenació i regularització de l'esport professional, a les modalitats d'escala i corda i raspall, vol regular i potenciar la figura del propi jugador professional, homogeneïtzar les instal·lacions esportives, regularitzar els campionats oficials, garantir la transparència del joc a través de la figura del jutge federatiu, aconseguir un bon funcionament de l'estructura del món professional a través de comitès tècnics, i impulsar la Selecció de Pilota Valenciana.

Una altra de les línies d'actuació és la que incideix sobre l'expansió de la pràctica de la pilota valenciana, a través de la consolidació del Programa Pilota a l'Escola, de les escoles de pilota i els centres de tecnificació, i a través del propi Centre d'Especialització Esportiva de Pilota Valenciana (CESPIVA), amb l'objectiu clar de tractar d'augmentar el nombre de practicants dels nostre esport.

En tercer lloc, el Pla Director de la Pilota Valenciana pretén elaborar un mapa d'infraestructures i optimitzar-ne l'ús, o cobrir les carències d'instal·lacions específiques, allà on calga.

Per últim, es pretén divulgar els aspectes esportius, culturals, històrics i socials de la pilota valenciana, així com promocionar la pilota més enllà de la Comunitat i recolzar-ne el reconeixement per part del Comité Olímpic Internacional de la pilota a mà.

El Pla Director s'ha posat ja en marxa, de mode que han començat a funcionar els comitès tècnics en les dos respectives

modalitats, la finalitat dels quals és ordenar de manera consensuada els aspectes tècnics del món de la pilota.

D'altra banda, segons s'acordà en el Pla Director, en la seua execució s'han impulsat des de la Conselleria de Governació i Justícia, noves competicions oficials, com ara els Màsters d'Escala i Corda i de raspall, que permetran que els pilotaris tinguen majors oportunitats de joc, i que repercutiran en un major incentiu del sector professional.

2. "Pilota a l'escola", introducció del nostre esport en els centres educatius.

Des del curs 2005-2006, i gracies al suport de la Conselleria d'Educació i Cultura, en un principi, i posteriorment de la Conselleria de Governació i Justícia, es desenrotlla el programa "Pilota a l'escola", eina indispensable per tal d'incloure la pilota valenciana dins de les programacions dels docents.

Aquest programa té com objectius principals, donar a conèixer les varietats de pilota existents, així com preparar-se les mans, i donar una sèrie de pautes als mestres per tal que coneguen la pilota de primera mà i la puguen transmetre als seus alumnes, i d'esta manera potenciar la presència de l'esport en el següent graó: els *Jocs Esportius de la Comunitat Valenciana*. A més a més, també facilita l'accés de tècnics federatius i jugadors professionals no en actiu als centres educatius per al desenvolupament del programa *Pilota a l'escola*, tot garantint-ne la continuïtat professional vinculada al món de la pilota valenciana.

3. Escoles de Tecnificació i CESPIVA (Centre d'Especialització de Pilota Valenciana)

Per a garantir el futur de la pilota valenciana, a través de les escoles de pilota i de tecnificació, es requereix fomentar l'aprenentatge de qualitat des de la base, proporcionant als jòvens els mitjans necessaris per a la seua pràctica, tasca que poden desenvolupar de forma rellevant els jugadors que ja no estan en actiu, com fan actualment en les escoles de tecnificació Pigat II, Mezquita o Moro, que d'aquesta manera continuen vinculats al món de la pilota valenciana. Realitzar anualment jornades de convivència amb alumnes de les escoles i figures llegendàries és una altra de les actuacions, de forma rotatòria en les tres províncies de la Comunitat Valenciana, donant difusió en els mitjans de comunicació, així com

consolidant la figura del preparador físic tant per als alumnes d'escala i corda com per als de raspall.

Des de l'entrada en funcionament del CESPIVA, a l'any 2011, patrocinat per la Conselleria de Governació i Justícia, els joves pilotaris poden accedir a un centre especialitzat del més alt nivell per a potenciar el seu rendiment esportiu, de la mà dels professionals més qualificats. Aquests alumnes reben unes ajudes econòmiques anuals per a ajudar-los en les seues despeses esportives. Al voltant del CESPIVA s'han potenciat competicions per als seus alumnes mitjançant els circuits CESPIVA de raspall i d'escala i corda que, en un futur pròxim, els ajudarà a integrar-se dins del món professional.

L'objectiu és obrir noves portes a les joves promeses, tot oferint-los l'oportunitat de rebre una formació d'alt rendiment que permeta que els més qualificats puguen accedir, com assenyalem adés, al món professional, incentivant així l'esport base.

IV. Reflexions finals.

La pilota valenciana mobilitza gent dels quatre punts cardinals de la geografia valenciana, amb una enorme riquesa motriu, etnològica i sociològica, i integra gents de diferents edats i tarannà, de manera que constitueix un destacat focus de trobada cultural i esbargiment societatari. Més encara: davant la soledat, el contacte virtual, la competitivitat malsana o la mercantilització de l'esport, els esports tradicionals ofereixen una altra sociabilitat, més basada en el tracte directe, la familiaritat, el valor de la paraula (que malauradament comença a perdre's), el respecte a l'adversari o l'horitzontalitat de les relacions. Vist el context actual, s'han de fer tots els esforços necessaris per a garantir que aquests continuen sent els trets característics del nostre estimat esport.

La principal prioritat caldria focalitzar-la envers el foment de la pilota entre els segments de població més jove, tot i incidint en els pobles de major arrelament així com en aquells on ja existeixen uns clubs i unes instal·lacions apropiades. Els clubs, les escoles municipals i federatives són el cor de la pilota. I per al bon funcionament d'eixe cor és fonamental i imprescindible el paper de la dona. Si bé s'estan produint notables avanços els darrers anys, que estan començant a donar els

La pilota valenciana mobilitza gent dels quatre punts cardinals de la geografia valenciana, amb una enorme riquesa motriu, etnològica i sociològica, i integra gents de diferents edats i tarannà, de manera que constitueix un destacat focus de trobada cultural i esbargiment societatari.

seus fruits a curt termini, les dones només representen gairebé el 5% dels practicants de pilota en l'actualitat, segons les dades provisionals de l'estudi «Pilotascopic» que promou la FPV. Es tracta d'una xifra que palesa un dèficit notable que s'haurà de revertir en un futur pròxim.

Al capdavant, són molts els desafiaments que se'ns plantegen i que fan referència a aspectes com ara les potencialitats del procés d'expansió internacional; la gestió eficient dels clubs; la introducció definitiva al sistema educatiu (tant secundari com universitari); la dignificació del món professional (articulant també mesures per als pilotaires professionals una vegada es retiren dels quals hem parlat adés), el suport als trinqueters, la tutela i visat federatiu pel que fa a la construcció de les noves instal·lacions; la recuperació de molts carrers com a espai de pràctica; el reforç d'aspectes clau de l'ADN de la pilota com «la força del pacte» o la «variabilitat de les normes» com a potencialitats educatives pròpies; la construcció i/o manteniment de les instal·lacions apropiades (per a pal·liar el dèficit de trinquets públics en les grans ciutats valencianes); la finalització de les obres de la Ciutat de la Pilota a Montcada –quan es donen les circumstàncies econòmiques favorables–; l'adopció de mesures per a facilitar el relleu generacional en l'assistència a les partides professionals regulant tant l'horari com el decalatge inicial motivat per les travesses; la promoció de modalitats per a tots els públics, la millora pel que fa a les proteccions de joc, una major presència del nostre esport als mitjans de comunicació; l'impuls decidit a la pràctica de la pilota entre col·lectius amb necessitats especials o els immigrants --com a mitjà d'integració en la societat valenciana--; l'ampliació de les publicacions sobre els aspectes didàctics, etnogràfics, històrics i culturals del joc (fóra igualment importantíssim la creació d'un Centre de Documentació i Arxiu Històric), o el suport a la pràctica i la divulgació de la pilota valenciana als Centres Valencians a l'Exterior (CEVEX), com ara els de l'Argentina (San Juan), de l'Uruguai (Montevideo) o de França (París), entre moltes altres accions, sempre tenint ben present els beneficis per a la salut de la pràctica de la pilota valenciana, així com les noves oportunitats que ofereix l'era digital per a la seua difusió gràcies als nous mitjans telemàtics i canals de comunicació.

Igualment, el coneixement entre els escolars i els propis practicants dels nostres esports populars pot contribuir a mantindre i recuperar, entre d'altres aspectes, l'enorme riquesa lèxica de termes, expressions i frases fetes en valencià, sense oblidar-nos de l'onomàstica o la toponímia, fidel reflex de la forta implan-

tació social del joc de pilota al llarg dels segles. Expressions com *Va de bo!*, *Estar a dos i ratlla i pilota encalada*, o *Fer una cosa a bot-i-volea* han passat a enriquir la nostra llengua. Més encara, bona part de la gent vinculada a la pilota s'ha caracteritzat des de sempre per la seua defensa de la cultura i la llengua valencianes i, de fet, el trinquet sempre ha mantingut el valencià com a llengua vehicular, fins i tot en els moments més difícils. Es tracta d'un dels pocs espais de sociabilitat pública on els castellanoparlants es solen expressar en valencià.

Un altre clar senyal d'identitat del joc de pilota el trobem en l'elaboració artesanal de les pilotes (vaqueta, badana, tec i grossa), els guants i els didals per part dels piloters. Actualment trobem artesans piloters a Agullent, Alaquàs, Alfarrasí, Bolulla, Borriol, Castellar (València), Canet d'en Berenguer, Carcaixent, Foios, Genovés, Llíria, Massalfassar, Moncofa, Montesa, Montserrat, Museros, la Núcia, Oliva, Petrer, Riola, Sella, Silla, Sumacàrcer, València, la Vall d'Uixó i Vilamarxant. S'han d'articular els mecanismes adients per tal que puguen continuar desenvolupant la seua tasca en el futur tot i dignificant aquesta centenària professió.

D'altra banda, seria interessant reivindicar el patrimoni arquitectònic vinculat a la pilota valenciana. A tall d'exemple, molts valencians desconeixen que el Trinquet de l'Abdet (Confrides-la Vall de Guadalest), que va ser construït en 1772, és el recinte esportiu més antic del territori valencià i probablement d'Espanya. Igualment, en 1798 hi havia un trinquet a València denominat el Trinquet de la Raqueta, que es trobava ubicat al recinte que ocupen hui els jardins de l'actual seu de les Corts Valencianes.

Al remat, cal tenir ben present que la pràctica recreativa de l'esport incideix en qualitat de vida, en salut, en benestar i en democràcia, i per tant, molt especialment en els temps que ens trobem, es fa cada vegada més necessari que s'aposte decididament per la pilota valenciana, des d'una òptica marcadament popular, per tal de garantir-ne la pràctica entre les futures generacions i perquè els nostres senyals d'identitat es mantinguen i reforcen com a valencians.

Aquest conjunt d'actuacions ens hauria de portar a una dignificació i eixamplament de la pràctica del joc de pilota, amb l'anhel que tots els valencians aprenguem a estimar i gaudir d'una de les nostres manifestacions culturals, esportives i identitàries més importants. Va de bo!

Es fa cada vegada més necessari que s'aposte decididament per la pilota valenciana, des d'una òptica marcadament popular, per tal de garantir-ne la pràctica entre les futures generacions i perquè els nostres senyals d'identitat es mantinguen i reforcen com a valencians.

Bibliografia.

- AGULLÓ ALBUIXECH, Recaredo. *Diccionario Espasa: términos deportivos*, Espasa-Calpe, Madrid, 2003.
- AGULLÓ ALBUIXECH, Recaredo; AGULLÓ CALATAYUD, Víctor. *El joc de pilota a través de la premsa valenciana 1790-1909*, Diputació de València-Federació de Pilota Valenciana, València, 2009.
- AGULLÓ CALATAYUD, Víctor. *La pilota valenciana a la Vall d'Albaida i als pobles del Benicadell*. Dins de: II Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida, Alfons El Magnànim, Ontinyent, 2008, vol n°1, pp 59-72.
- AGULLÓ CALATAYUD, Víctor. *Pilota valenciana*. Dins de: Valencia Capital Europea del Deporte 2011. Una visió històrica del deporte popular valenciano, Servei de Publicacions de l'Ajuntament de València i Fundació Esportiva Municipal, València, 2011, pp 107-136.
- ALMELA i VIVES, Francesc. *El juego de pelota en Valencia* [Tiratge a part de la revista *Valencia Atracció*.] Societat Valenciana Foment del Turisme, València, 1960.
- CERDÀ ARROYO, Paco; MASCARELL GARCIA, Purificació. *La revolució va de bo!: la modernització de la pilota valenciana*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 2009.
- CONCA PAVIA, Manolo; GARCIA FRASQUET, Gabriel; GIMENO SALOM, Toni; LLOPIS BAUSET, Frederic; NAYA NOGUEROLLES, Jordi; PÉREZ BERNABEU, Vicent. *La pilota valenciana: unitat didàctica*, Conselleria de Cultura i Educació, València, 2003.
- GARCIA FRASQUET, Gabriel; LLOPIS BAUSET, Frederic. *Vocabulari del joc de pilota*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1991.
- GONZÁLEZ ABRISKETA, Olatz. *Pelota Vasca: Un ritual, una estética*, Muelle de Uribitarte Editores, Bilbao, 2005.
- GONZÁLEZ ALCAIDE, Gregorio; AGULLÓ CALATAYUD, Víctor; VALDERRAMA ZURIÁN, Juan Carlos; ALEIXANDRE BENAVENT,

Rafael. "El desenvolupament de la investigació sobre pilota valenciana: guia bibliogràfica i fonts d'informació", dins *Apunts: Educació Física i Esports*, 2010; vol nº99 (1), pp 5-12.

- HERNÁNDEZ AUTA, Juan. *La pelotamano: un ancestral juego canario*, Ayuntamiento del Cabildo Insular de Lanzarote-Concejalía de Deportes, Las Palmas de Gran Canaria, 1989.
- LE FLOC'HMOAN, J. *La genèse des sports*, Editorial Labor Barcelona, Barcelona, 1965.
- LLOPIS BAUSET, Frederic. *El joc de pilota valenciana*, Ajuntament de València, València, 1987.
- MARTOS GARCÍA, Daniel; TORRENT BENAVENT, Guillem. *Pilota valenciana: propostes didàctiques per ensenyar i aprendre el nostre joc*, Denes, Paiporta, 2009.
- MILLO I CASAS, Llorenç. *El trinquet*, Prometeo, València, 1976.
- MOLLÀ ORTS, Toni. *El Genovés, Tàndem*, València, 1994.
- SCRAMBLER, Graham. *Sport and society: history, power and culture*, Open University Press, Maidenhead, 2005.
- SOLDADO HERNÁNDEZ, Alberto. *El joc de pilota: Historia de un deporte valenciano*, Publitrade, València, 1998. [Obra amb els següents col·laboradors: Llorenç Millo i Casas, Paco Durà López, Enrique Balaguer, Rafael Blasco Hernández, Josep Sapena, Armand Verdú, Francisco García, Salomé Cardet, Francisco Cortell Chesa, Jesús Cortell Chesa, Vicent Malonda i Mestre i Toni Martí].
- TORMO COLOMINA, Josep; GRAU MIRA, Pau i BOIX ÀLVAREZ, Manel. *750 anys del joc de pilota en Alcoi*, Ciudad de Alcoi, Alcoi, 2006.
- TOULET, Louis. *La Pelote Basque: histoire, technique et pratique*, De Vecchi, Milà, 1979.